

TEOLOGIE ȘI VIAȚĂ

REVISTĂ DE GÎNDIRE ȘI SPIRITUALITATE

CREDINȚĂ ȘI CULTURĂ ÎN MOLDOVA

III. CULTURĂ CREȘTINĂ ȘI SIMȚIRE ROMÂNEASCĂ

- Pomelnice bisericești. Valoarea documentară și semnificația istorică.
- Începuturile artei tipografice în Moldova.
- Tiparnițe bisericești în Iași, în sec. XVI-XIX.
- Tipografia grecească de la Mănăstirea Cetățuia.
- Dascălul Ilarion — primul traducător și comentator român al Exaimeronului Sfântului Vasile cel Mare.
- Marii ierarhi moldoveni și limba literară.
- Dosoftei : prelatul poet.
- Tezaur ale culturii și spiritualității medievale românești :
Colecțiile de artă religioasă din cadrul Mitropoliei Moldovei și Bucovinei.
- Rînduieli și întocmiri monahale în sec. XVII-XIX în Moldova.
- Psalți vestiți la Mitropolia Moldovei.

SEMINARUL DE LA SOCOLA — PRIMA ȘCOALĂ DE GRAD
GIMNAZIAL ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Se implinesc 190 de ani de cînd mitropolitul Veniamin Costachi a înființat Seminarul teologic de la Mănăstirea Socola de lângă Iași, eveniment deosebit de important în istoria învățămîntului românesc, prin faptul că acest seminar era cea dintîi școală de grad gimnazial în limba română. Pînă la acea dată limba română era folosită ca limbă de predare abia în școlile primare, mai numeroase, în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, în Transilvania, Banat și Bucovina, dar prea puține încă în Țara Românească și în Moldova. În procesul emancipării culturale și politice a poporului român care se desfășura în acea perioadă, crearea seminarului de la Socola constituie deci un act cultural de importanță națională, care trebuie, în sfîrșit, recunoscut ca atare, iar evenimentul situat la locul cuvenit în istoria învățămîntului românesc. Căci crearea acestui seminar precedă cu mulți ani înființarea altor școli de grad gimnazial (sau mai înalt) în limba română, cum sînt preparandia de la Arad (în 1813), clasa de inginerie hotarnică a lui Gh. Asachi de la Academia grecească din Iași (în 1814) și școala lui Gh. Lazăr de la Mănăstirea Sfîntul Sava din București (în 1818).

Nu este locul să facem aici un istoric al Seminarului de la Iași, care, din anul 1840, a purtat cu cinste, timp de peste un secol, numele marelui său ctitor. Datele esențiale privitoare la înființarea, organizarea și dezvoltarea acestei școli sînt consemnate în cele două monografii care i s-au consacrat: prima, în anul 1885, de către Constantin Erbiceanu, iar a doua în 1904, de către Gh. Adamescu, precum și în diferite studii mai noi. Ne vom opri doar la primii ani din viața seminarului ieșean, de la înființare pînă la anul 1821 (cînd școala este nevoită să-și întrerupă activitatea un timp mai îndelungat), pentru a semnala o serie de informații necunoscute (sau mai puțin cunoscute) referitoare la funcționarea lui în acei ani grei ai începutului, la principalele cursuri predate atunci în seminar și la eforturile susținute ale mitropolitului Veniamin de a ridica nivelul învățămîntului în școala ctitorită de el. Menționăm faptul că după un an de întrerupere, 1808—1809, seminarul a continuat să funcționeze și în timpul păstoriei mitropolitului Gavriil Bănulescu, care l-a înlocuit în scaun pe mitropolitul Veniamin în anii 1808—1812.

1. Informații pe deplin edificatoare cu privire la materiile predate, la primii profesori ai școlii și la durata studiilor ne oferă o prețioasă însemnare contemporană, precum și atestatele eliberate atunci unor absolvenți ai seminarului. Iată ce spune autorul însemnării de pe o carte tipărită la Mitropolia din Iași, în anul 1805: „La anul 1803, martie 9, la 7 ceasuri din noapte, mitropolitul Iacov s-au mutat către Domnul, iară la 17 zile ale lui martie, tot întru acest an s-au înălțat în scaunul Mitropoliei preosfinția sa mitropolitul Veniamin, carele tot dintru acest an au început a întemeia școala în Sfînta Mănăstire Socola, și au zidit și casele de învățătură, în care școală se paradosește gramatica, logica, ritorica, aritmetica, itica, de învățătorul Enache, întâiul al limbii noastre cei românești, iară tîlcul Scripturii vechi și acei nouă și bogoslovie de părintele Ioan din Sfînta Mănăstire Neamțu” (apud Gh. Adamescu, „Istoria Seminarului „Veniamin” din Iași, 1803—1903, București, 1904, p. 52; numele profesorului de teologie era însă Ioil, nu Ioan, cum a fost transcris printr-o eroare de lectură). Din atestatul eliberat absolventului Grigore Popovici, în anul 1811, pe care îl publică C. Erbiceanu, în „Arhiva”, IV, 1893, nr. 7-8, p. 445-446, aflăm că tînarul respectiv, atunci în vîrstă de 22 de ani, „au intrat la școala clericilor de la Socola la anul 1805, unde, petrecînd pînă la anul 1811, august 10, au învățat la cetirea cea cu regulă bine, la scrisoare bine, la aritmetică bine, la nărvire [= morală, n. n.] bine, la gramatică bine, la logică bine, la retorică cu privirea minții d(e)/m(i)loc], la legile firei sau moralul lucrători bine, la simbolul pravoslavniciei credințe bine, la Cartea Facerii bine, la tîlcuirea psalmilor bine, la bogoslovie bine, la rînduiala bisericeii bine”. Un alt atestat, eliberat în anul 1818 absolventului Teodor Verescu, în vîrstă de 21 de ani, arată că acest tînar „au intrat la școala clericilor de la Socola la anul 1813, mai 30, unde, petrecînd pînă la anul 1818, august 6, au învățat la cetirea regulată, la scrisoare, la aritmetică, la

gramatica românească, la logică, la istoria de obște, la itichi sau legile firei la simbolul pravoslavniciei credințe, la Cartea Facerii, la tilcuirea psalmilor, la bogoslovie, cartea întâi și a treia, la rânduiala bisericii, tomul întâi a gramaticii limbii latinești" (Arhivele Statului Iași, Doc., P. 61/14).

Din documentele citate rezultă, așadar, că la început durată studiilor în seminarul de la Școala era de cinci ani, iar programa școlară, relativ bogată, asigura absolvenților lui o pregătire generală și de specialitate corespunzătoare, la nivel gimnazial.

2. După cum am văzut principalii profesori pe care i-a avut acest seminar la înființarea lui au fost „învățătorul Enache” și „părintele Ioil” de la Mănăstirea Neamț.

„Dascălu Enachi” este Ioan Nicolau, zis și Alboteanu, mort în anul 1814, la vîrstă înaintată. Din necrologul său publicat în „Albina românească” din 26 și 30 noiembrie 1844 reiese că era originar din Bucovina, nepot al episcopului Dositei Herescu. La 24 de ani, Ioan Alboteanu urmează școala preparandală din Cernăuți, înființată în anul 1783 și condusă de profesorul Anton de Marki, autorul compendiului de gramatică germano-română publicat în 1810, iar după doi ani este numit ajutor de învățător la o școală din Suceava. Peste puțin timp, probabil în anul 1797, Alboteanu vine la Iași, unde mitropolitul Iacob Stamati îl numește învățător la școala domnească de la biserica Sfîntul Nicolae în postul ocupat pînă atunci de cunoscutul dascăl Gheorghe Evloghie. Aici, fostul elev al profesorului Anton de Marki introduce unele inovații în desfășurarea procesului de învățămînt, potrivit recomandărilor didactice moderne care i-au fost predate și pe care le-a văzut aplicate în școala preparandală din Cernăuți. Transferat la seminar, neobositul profesor Enache Alboteanu, dascălul socolean ironizat cu ingrătitudine de C. Negruzzi în povestirea Cum am învățat românește, predă elevilor săi un mare volum de cunoștințe din domeniul umanistic și, în același timp, le forma unele deprinderi didactice, pe care aceștia aveau să le folosească încă multă vreme în micile școli elementare românești organizate pe lângă biserici.

Despre „duhovnicescul părinte Ioil, ieromonah și dascăl de teologicești învățături” se mai știe că, în anul 1803, a fiicuit Simbolul credinței ortodoxe, pentru studiu în seminarul de la Școala, text pe care l-a copiat în anul 1809 elevul Calistrat Popovici, în actualul ms. 4947 de la Biblioteca Academiei Române. El provenea din vestitul cerc de teologi și traducători de literatură patristică de la Mănăstirea Neamț, creat de starețul Paisie.

3. Pentru a vedea la ce nivel erau predate disciplinele menționate în documentele citate mai sus, ne-am preocupat de mai multă vreme să descoperim în bibliotecă și în arhive eventuale copii manuscrise după cursurile respective. Din fericire, am găsit asemenea copii (în majoritatea cazurilor, fragmentare), dintre anii 1804—1812, în ms. 539, 3051 și 4947 de la Biblioteca Academiei Române (BAR), în ms. II—67, 68 și 69 de la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (BCU-Iași) și în ms. 214 și 215 de la Arhivele Statului din Iași, iar pe baza lor am putut identifica și sursele folosite la alcătuirea principalelor cursuri predate atunci în seminar. Multe dintre fragmentele de cursuri aflate în manuscrisele citate sînt copiate de un monah Isăia și de un elev numit Teofan Ioan. Despre acesta din urmă nu am reușit să aflăm nimic mai mult. Despre Isăia însă se știe că a fost un elev mai în vîrstă al seminarului și că a îndeplinit, după absolvire, funcția de egumen al Mănăstirii Școala, care se identifica de fapt, cu calitatea de director administrativ al seminarului. Arhimandritul Isăia (Giuscă), zis și Socoleanul, a murit în anul 1841, la vîrstă de 60 de ani. A fost un iubitor de carte; la BCU Iași se află multe cărți care i-au aparținut.

Am identificat cursul întreg de gramatică a limbii române predat de Ioan Alboteanu în ms. 539 de la BAR, datat 1809, avgust, 25 (f. 21 r) și 1810, dechembrie 20 (f. 95 v). Fragmente din același curs se găsesc în ms. III-67 de la BCU Iași, datat 1805, iulie 10 și semnat Isăia, și în ms. 3051 de la BAR, datat 1810 și semnat Teofan. Se știe mai demult că la seminarul de la Școala s-a predat, la început, gramatica românească a lui Radu Tempea, tipărită la Sibiu, în anul 1797. Într-adevăr, partea de morfologie din cursul menționat este alcătuită după gramatica lui Tempea. Pentru ortografie și ortoepie dascălul Enache a folosit însă și partea respectivă din gramatica lui Dimitrie Eustatievici Brasoveanu, prima gramatică a limbii române, elaborată în 1757 și rămasă în manuscris (a fost editată de noi în anul 1969), iar pentru partea de sintaxă a folosit gramatica lui Ienăchiță Văcărescu, tipărită la Rîmnic și la Viena, în 1787. Așadar, cel dintîi curs de gramatica

limbii române din istoria culturii noastre, predat la cea dintâi școală de grad gimnazial în limba română, a fost elaborat după trei dintre primele gramatici românești (vezi și studiul nostru, Gramatica românească a lui Ioan Alboteanu, în „Limba română”, XIII, 1964, nr. 1, p. 44-45).

Fragmente ale cursului de retorică se află în ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași, datat 1807, 23 iulie și scris de același Isăia, și în ms. 3051 de la BAR, copiat de Teofan Ioan în 1810. Aceste fragmente dovedesc că Enache Alboteanu și-a elaborat cursul după manualul tradus din grecește, după retorică din 1681 a lui Francisc Scufos, și publicat de Ioan Molnar la Buda, în 1798, cu titlul Retorică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări. (Compară, de exemplu, textul de pe f. 12-13 ale ms. 3051 cu textul corespunzător din retorică publicată de Molnar, p. 13-24). Pentru exerciții de stil, de compoziție, Alboteanu folosea și unele modele de scrisori, cereri etc., pe care le avea de la școala preparandală din Cernăuți sau de la școala din Suceava, cum atestă un caiet în ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași, intitulat Pentru dictand[o], datat 1804, mai 31 și semnat Isăia, monah de la Socola.

Din fragmentele cursului de logică aflate în ms. 3051 de la BAR, am putut constata că Ioan Alboteanu s-a folosit de logica lui Fr. Chr. Baumeister, tradusă de Samuil Micu și publicată la Buda, în 1799. (Compară, de exemplu, paragraful intitulat Osăbite feluri de silogisme, din ms. 3051, f. 31-33, cu capitolul intitulat De alte feluri de cuvântări din logica menționată, p. 109-122).

Este posibil ca pentru cursul de etică Alboteanu să fi folosit manualul același Fr. Chr. Baumeister, tradus tot de Samuil Micu și publicat la Sibiu, în anul 1800, cu titlul Legile firei, etica și politica sau filosofia cea lucrătoare (două volume). Un exemplar din vol. 2 al acestei cărți, aflat la BCU Iași (cota RV II-64), a aparținut, în anul 1805, dascălului Enache Nicolau, cum atestă următoarele însemnări autografe de pe foaia de titlu: „Din cărțile mele, sluger Enache Nicolau, profesor seminariei Socolii” și „Din cărțile dumnealui dascalu Enache Nicolau 1805”.

Fragmentul din cursul de istorie universală aflat în ms. 3051 de la BAR, datat 1812 și copiat de Teofan Ioan, arată că Alboteanu predă această disciplină după istoria universală a lui Claude Francois Millot, tradusă de Ioan Molnar și tipărită la Buda, în anul 1800. (Compară, de exemplu, textul de pe f. 238 a ms. 3051 cu începutul prefeței Istoriei tradusă de Molnar, sau capitolele privitoare la istoria egiptenilor din ms. 3051, f. 244-246, cu textul corespunzător din aceeași carte, p. 21-22, 37-38). Puțin mai târziu, dar tot înainte de anul 1821, un elev al seminarului de la Socola a copiat aici traducerea în românește a istoriei universale a lui J. B. Schütz, text anonim aflat în ms. 2791 de la BAR, al cărui original a fost identificat și prezentat de profesorul V. Cristian, în „Cercetări istorice”, serie nouă, VIII, 1977, p. 314-316. Nu se știe cine a tradus această istorie universală, nici dacă a fost predată în seminar.

Două fragmente din cursul de teologie predat de ieromonahul Ioil se află în ms. III-68 și 69 de la BCU Iași, datate 1809, dechemvrie 5, respectiv 1810, aprilie 25, și copiate de Isăia. Sunt intitulate, Pentru dumnezeiasca cuvântare și conțin fragmente din părțile a doua și a treia ale cursului respectiv. Sursa acestui curs este manualul de dogmatică al Sfântului Ioan Damaschin, tradus din grecește de cunoscuții dascăli (Gheorghe și Grigorie de la Mănăstirea Neamț și tipărit la Iași, în anul 1806, sub titlul Descoperire cu amănuntul a pravoslavnicii credințe, (Compară, de exemplu, textele capitolelor 1 din fragmentele celor două părți aflate în ms. III-68 și 69 cu textele corespunzătoare din cartea menționată, p. 71 și 187). Din prefețele traducătorilor rezultă că ei au făcut traducerea acestei cărți la cererea mitropolitului Veniamin, fiind necesară învățămîntului în seminarul de la Socola. Tot la Iași fusese tipărit, în anul 1715, și textul grecesc al acestei opere a Sfântului Ioan Damaschin.

Ms. 214 de la Arhivele Statului din Iași și ms. 3051 de la BAR conțin și fragmente din cursurile de exegeză a Vechiului Testament.

Firește manualele sau tratatele identificate drept surse ale unor cursuri nu au fost (nu au putut fi) predate integral elevilor de atunci ai seminarului de la Socola. Profesorii au selectat din ele ceea ce era strict necesar și adecvat înțelegerii noțiunilor respective de către cursanții lor de nivel gimnazial. Fragmentele de cursuri păstrate și identificarea surselor lor atestă însă faptul important că învățămîntul în seminar era, încă din primii ani, substanțial și cu deschidere largă spre cultură generală.

4. După revenirea în scaunul mitropolitan (căci împrejurările războiului rusoturc din anii 1806—1812 îl siliseră să se retragă, în 1808—1810, la Mănăstirea Sla-

lina, iar în 1811—1812 la Mănăstirea Neamț), mitropolitul Veniamin s-a străduit, timp de aproape un deceniu, să dezvolte învățămîntul în seminarul de la Socola, să-l ridice la nivel de colegiu sau, cum se spunea atunci în Moldova, de academie. În acest scop, el a invitat aici ca profesori pe unii dintre cunoscuții oameni de cultură română din Transilvania și din Banat. Acum trei decenii a fost descoperit în arhiva Mitropoliei din Iași un prețios pachet de documente, în care se află scrisorile de răspuns ale unora dintre cei invitați în anii 1817—1818, să vină profesori la seminarul de la Socola. Pachetul respectiv de documente se găsește acum la Arhivele Statului din Iași, sub cota Doc. P. 334. Scrisorile la care ne referim au fost publicate de Constantin A. Stoide, în „Revista de istorie și teorie literară”, XIX, 1970, nr. 1, p. 11-21.

În anul 1817 se găsea la Iași, în urma unor neînțelegeri cu consistoriul de la Sibiu, protopopul brașovean Radu Tempea, autorul gramaticii românești de la 1797. Dată fiind experiența sa ca fost director al școlilor românești neunită din Transilvania, între anii 1796—1808, mitropolitul Veniamin l-a antrenat în acțiunea de reorganizare și dezvoltare a învățămîntului în seminar. Ca atare, Radu Tempea invită pe ginerele său Ioan Barac de la Brașov să vină profesor la Iași. În pachetul de documente menționat mai sus se găsesc două interesante scrisori de răspuns ale lui Barac către Tempea, din 8 și 10 noiembrie 1817.

După cum se știe, mitropolitul Veniamin a invitat, în anul 1815, prin intermediul protopopului Lazăr Asachi, pe Ion Budai-Deleanu să vină profesor la seminarul de la Socola. Acesta nu a putut însă părăsi funcția sa de la Liov spre a veni la Iași, dar a acceptat rugămintea mitropolitului și a coepitropului școlilor, vornicul Mihail Sturdza, de a căuta și recomanda profesori pentru seminar, cum dovedesc cele patru scrisori ale sale adresate acestora, în anul 1818, care se află de asemenea în pachetul de documente menționat, Ion Budai-Deleanu recomandă pe tânărul Aron de la Buda, despre care avea bune referințe de la Petru Maior, și pe tânărul Pop Ilieș de la Sibiu, pe care i-l lăudase foarte mult fratele său, Aron Budai. Tot el îl invitase la Iași și pe cunoscutul profesor Constantin Diaconovici Loga de la preparandia din Arad.

Fie prin intermediul lui Radu Tempea, fie tot de către Ion Budai-Deleanu, a fost invitat atunci profesor la seminarul de la Socola și juristul și poetul Vasile Aaron de la Sibiu, care scrie mitropolitului că ar dori să vină profesor la „universitașul” din Iași, să ocupe chiar postul de director al școlii.

Din diferite motive, profesorii invitați în anii 1817 și 1818 nu au putut veni la Iași. În această situație, mitropolitul Veniamin însărcinează cu reorganizarea învățămîntului în seminar pe tânărul învățat Gh. Asachi, care în vara anului 1820 este trimis într-o lungă călătorie prin Transilvania, de unde se întoarce în noiembrie 1820 însoțit de patru profesori, și anume: doctorul în medicină, litere și filozofie Vasile Popp, profesor de filologie și filozofie, căruia i se încredințează și direcția de studii a seminarului, Ioan Costea, profesor de retorică și poetică, Ioan Manfi, profesor de latină, și Vasile Fabian-Bob, profesor de teologie. Cu aceștia, corpul profesoral al școlii se întărește, iar dorința mitropolitului Veniamin de a ridica învățămîntul în seminar la nivel de colegiu era pe cale de a se îndeplini. Evenimentele anul 1821 întrerup însă în mod dramatic cursul prosper al școlii. Trei dintre profesorii aduși de Asachi se întorc în Transilvania, elevii se risipesc, iar seminarul își încetează existența pînă în anul 1833, cînd se va reorganiza la nivel de colegiu, după vechea dorință a mitropolitului Veniamin, ca facultate de teologie în cadrul Academiei Mihăilene.

Faptul că unele cursuri predate la seminarul din Iași în primii săi ani de existență (1803—1821) erau alcătuite după cărți publicate de Samuil Micu, precum și contactul mitropolitului Veniamin cu Ion Budai-Deleanu, pentru a-l invita profesor la seminar sau pentru a-i recomanda profesori, deși acesta era unit, demonstrează modul superior în care concepea el relațiile culturale ale românilor ortodocși cu românii greco-catolici. Prin cărțile tipărite la Buda sau la Sibiu care se foloseau în elaborarea cursurilor și prin profesorii ardeleni aduși la seminar se difuzau în Moldova și ideile politice de emancipare și unitate națională care se dezvoltă atunci în Transilvania. Putem deci conchide că activitatea culturală și ideologică politică a Școlii ardeleni au avut primul lor ecou mai însemnat, dincoace de munți, în tânărul seminar de la Socola.